

PALEO-AKTUEEL

NR 21 | 2010

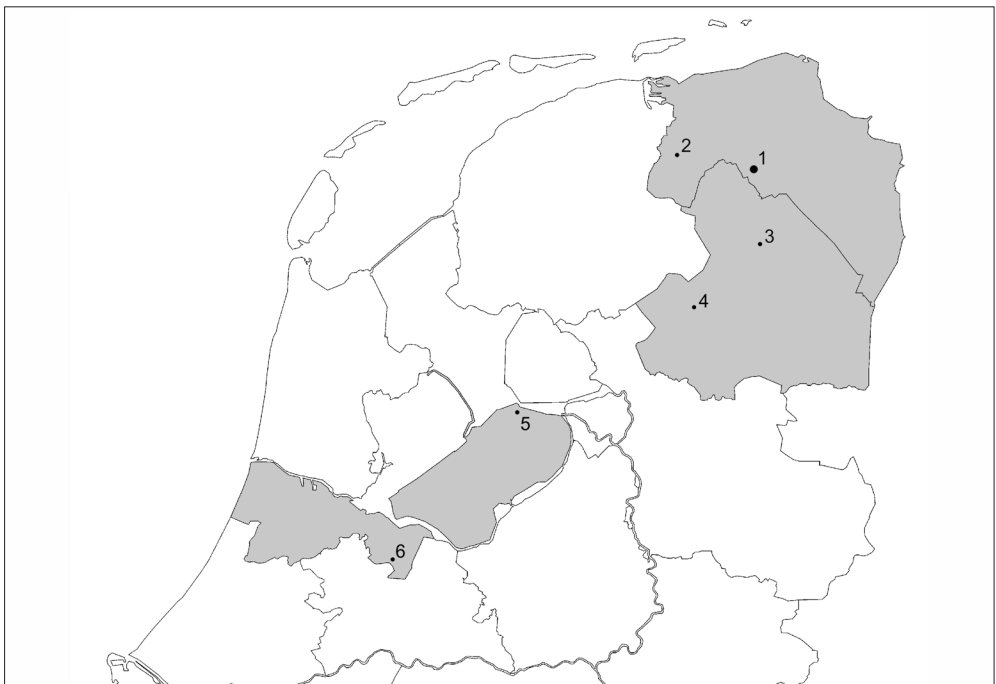
Paleo-aktueel

21

Rijksuniversiteit Groningen / Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology
& Barkhuis
Groningen, 2010

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Duitsland, 3) Griekenland, 4) Italië, 5) De Krim, Oekraïne

In dit nummer: 1) Groningen, 2) Grootegast, 3) Balloo, 4) Dwingeloo, 5) Swifterbant, 6) Hilversum

Inhoud

Voorwoord	vii
D. STAPERT, L. JOHANSEN, R.J. KOSTERS, W. PRUMMEL & I. WOLTINGE Zes benen <i>retouchoirs</i> van Mauern (Duitsland)	1
J. OFFERMAN-HEYKENS, D. STAPERT & L. JOHANSEN Een Neanderthaler-kampement in het Corversbos bij Hilversum (N.H.)	9
A.M. KOOPS-BESIJN & R.T.J. CAPPERS Aanwijzingen voor plantaardige conservatie van huiden in archeologische contexten	17
E. VAN DE LAGEMAAT, R. MEIJER, D.C.M. RAEMAEKERS, I. WOLTINGE & S.G. MATTHEWS Experimenteel onderzoek naar vroeg-neolithische brede wiggen als houtbewerkingsgereedschap	25
S. DRESSCHER & D.C.M. RAEMAEKERS Oude geulen op nieuwe kaarten. Het krekenstelsel bij Swifterbant (Fl.)	31
R.L. FENS, J.Y. HUIS IN 'T VELD, J.P. MENDELTS, M.J.L.TH. NIEKUS & A. UFKES Jagen, wonen en begraven op de flank van de Hondsrug (Gr.)	39
T. VAN LOON <i>Trigoria Selcetta</i> : Een Late-Bronstijd nederzetting in Rome (Italië)	47
H.P.A. ROOVERS & P.M. VAN LEUSEN Veldverkenningen in de Monti Lepini (Italië): een korte onderzoeksgeschiedenis	55
P.A.J. ATTEMA, T.C.A. DE HAAS, W. DE NEEF & C. WILLIAMSON Site-classificatie in het Džarylgač Survey Project (noordwestelijke Krim, Oekraïne)	63
W.A.B. VAN DER SANDEN & H. LUNING Nieuw licht op de muntschat van Balloo (Dr.)	71
G.W. TOL Bewijs voor laat-Romeinse bouwactiviteit in het achterland van <i>Antium</i> (Italië)	79
H.A. GROENENDIJK & P. VOS Stroobos en Gaarkeuken: sleutelsites middeleeuwse veenontginning in het Westerkwartier (Gr.)	85

M. DE WIT & E. DE LEEUW	
De laat-middeleeuwse ‘Hof te Dwingeloo’ (Dr.) teruggevonden	95
F. VREDE	
Archeobotanisch onderzoek op het kasteelterrein ‘Paddepoel-Zernikelaan’ (Gr.)	103
H.R. REINDERS	
Vergeten erfgoed: de Grieks-Turkse grens van 1832	109

Veldverkenningen in de Monti Lepini (Italië): een korte onderzoeksgeschiedenis

Tineke Roovers¹ & Martijn van Leusen¹

Tussen 1988 en 2008 is in het kader van het Pontine Region Project (PRP) door het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA) onderzoek gedaan in de Monti Lepini, een kalksteengebergte net ten zuidoosten van Rome (zie fig. 1).² Dit langdurige onderzoeksproject valt uiteen in enkele grote fasen. In de eerste fase, van 1988 tot 1997, vond een survey plaats in het kader van het promotieonderzoek van P. Attema, gevolgd door KNAW-gefinancierd postdoctoraal onderzoek naar de vroege Romeinse kolonisatie in Zuid-Latium. Van 1998 tot 2004 werd onderzoek uitgevoerd in de context van een door NWO-gefinancierd groot samenwerkingsproject tussen de Mediterrane afdelingen van het GIA en de Vrije Universiteit (het RPC project). Het onderzoek in de periode 2005 tot 2008, tenslotte, omvatte het eveneens door NWO gefinancierde ‘Hidden Landscapes’ project van de tweede auteur.

Tot 2005 heeft het onderzoek in de Monti Lepini een overwegend verkennend karakter gehad, omdat dit gebergte in Attema’s onderzoek naar het rurale achterland van de vroege Romeinse koloniesteden een ondergeschikte rol speelde. In 1988 onderzocht Attema de op de zuidrand van de Lepini gelegen sites Contrada Casali en Caracupa/Valvisciolo, en in 1997 deed hij een korte veldverkenning in het gebied Selva Forcella, gelegen in het bekken van Sezze. Een reeks meer uitgebreide veldverkenningen tussen 1995 en 2002 had tot doel het patroon van Romeinse zogenaamde ‘platform-villae’ op de voetheellingen van de Monti Lepini onder de koloniestad Norba te karteren en te dateren.³

Pas in 2001 is een eerste korte verkenning uitgevoerd in het bergachtige achterland van Norba, om te bepalen of het mogelijk zou zijn ook hier intensieve veldverkenningen te gaan uitvoeren. Na de toekenning van een VIDI subsidie aan de tweede auteur door NWO kon dergelijk onderzoek in 2006 van start gaan. De verkenningen waren erop gericht meer archeologische informatie te verzamelen uit landschapstypes waarover voordien weinig of niets bekend was. Naar aanleiding van de afronding van deze laatste onderzoeksfasen in 2010 wordt hier een kort historisch overzicht gegeven van het GIA-onderzoek in de Monti Lepini.

1988 – 1997: Romeinse kolonisatie in Zuid-Lazio

In 1988 is, in het kader van Attema’s promotieonderzoek naar de Romeinse kolonisatie in de Pontijnse vlakte, gedurende één week een systematische verkenning uitgevoerd op de site Contrada Casali, gelegen op een overgroeide heuveltop ten zuidoosten van Sermoneta. Doel van deze survey was het vaststellen van de aard en de conditie van een grotere heuveltop site. Er kon slechts een beperkt deel van de heuvel onderzocht worden, die deels sterk begroeid, deels recent verstoord was; op sommige delen van de heuvel zorgde erosie er juist voor dat de archeologische resten bloot kwam te liggen. Naast aardewerk uit de Late IJzertijd is er voornamelijk Archaisch materiaal aangetroffen (Attema, 1993: 139-156).

Ook de belangrijke vindplaats Caracupa/Valvisciolo dateert uit de IJzertijd en

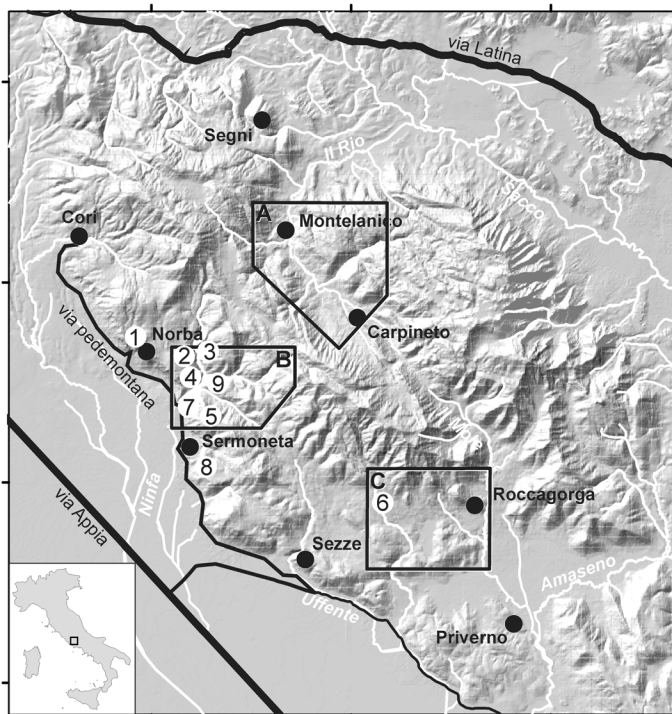

Fig. 1. Topografie en archeologie van de Monti Lepini. A-C: gebieden waarvoor een gedetailleerde geomorfologische kartering en archeologische verkenning is uitgevoerd. Genummerde vindplaatsen: 1. Serrone di Bove; 2. Colle Ferrato; 3. Le Murella; 4. Colle Maria Giangola; 5. Monte Carbolino; 6. Selva Forcella; 7. Caracupa/Valvisciolo; 8. Contrada Casali; 9. Colle Cantocchio (Fig. P.M. van Leusen, RUG/GIA).

Archaïsche periode, en ligt op de zuidrand van de Monti Lepini ten noordwesten van Sermoneta. De site is al aan het begin van de 20^e eeuw onderzocht, waarbij een serie terrasmuren in polygonaal werk is gekarteerd op het terrein van de abdij van Valvisciolo, en een necropolis met sporen van een nederzetting op de alluviale puinwaaier van Caracupa. In 1988 werd het centrale deel van Caracupa door Attema nogmaals intensief verkend om gedetailleerde informatie over de interne structuur en chronologie van de site te verkrijgen. Op basis van het verzamelde materiaal kon de nederzettingsgeschiedenis gereconstrueerd worden. Hieruit bleek dat er in de IJzertijd sprake was van verspreide bewoning op de lager gelegen plateaus en hellingen, en dichte bewoning in de Archaïsche periode. De nederzetting werd verlaten rond 500 v.Chr., en opnieuw bewoond vanaf de Republikeinse periode tot in de Keizertijd. Op

de hellingen achter de abdij van Valvisciolo is op aanwijzing van lokale archeologen een tweede Romeinse villa aangetroffen (Attema, 1993: 147-180).

Van 1994 tot 1997 breidde Attema zijn onderzoek met behulp van een KNAW-beurs uit naar de omgeving van een drietal vroege Romeinse koloniesteden in de regio, waarvan er twee (Segni en Sezze) op de rand van de Monti Lepini zijn gelegen. In 1997 is daarbij de *contrada* Selva Forcella, een deel van het hooglandbekken van Sezze, onderzocht. In dit licht naar het zuiden hellende gebied is gedurende twee dagen onderzoek gedaan om meer inzicht te verkrijgen in de pre-Romeinse periode, omdat deze in de vlakte ten zuiden van Sezze niet goed bestudeerd kon worden vanwege de sedimentatielagen die hier in de eerste twee millennia v.Chr. afgezet zijn (Attema, 1998: 46). Er zijn, naast aanwijzingen voor het gebruik van dit gebied in de

Romeinse tijd, ook aanwijzingen gevonden voor bewoning in de Bronstijd. De onderzoeker bracht deze in verband met de praktijk van ‘verticale’ transhumance, dat wil zeggen de seizoensmatige verplaatsing van vee tussen zomerweiden in de bergen en winterweiden in de kustvlakte.

Tussen 1995 en 1999 voerde Attema ook nog enkele veldverkenningen uit op de voetellingen van de Monti Lepini tussen de koloniesteden Cora (Cori) en Sezze (Setia) in, waarbij naast een groot aantal Romeinse ‘platform-villae’ ook in toenemende mate Archaisch vondstmateriaal werd geregistreerd. In 2002 onderzocht GIA-promovendus T. de Haas elf van deze villa’s opnieuw om aanvullend dateerbaar aardewerk te verzamelen, teneinde de chronologie van de sites en de datering van de platforms nader te kunnen bepalen (De Haas, 2003). Op basis van het verzamelde materiaal kon geconcludeerd worden dat alle sites hun oorsprong hebben in de pre-Republikeinse periode en continu in gebruik zijn geweest tot in de Keizertijd. Wegens de slechte herkenbaarheid van het gevonden handgemaakte *impasto*-aardewerk kan het zelfs zijn dat sommige van deze sites al in de IJzertijd bewoond waren.

2001 – 2005:

Verkenningen in de Monti Lepini

Vanaf 2001 kwam, naarmate de kennis van de archeologie van de kustvlakte en de voetellingen vollediger werd, de wens om het onderzoekshiaat van de Monti Lepini tot object van onderzoek te maken steeds sterker naar voren. In de zomer van 2001 werd daarom een ééndaagse verkenning georganiseerd in het hoogland direct achter Norba, met als doel uit te vinden of (en zo ja, hoe) het berggebied systematisch verkend kon worden. Hoewel er resten uit de protohistorie tot de Romeinse tijd werden gevonden, moest op basis van deze verkenning geconcludeerd worden dat het gebied achter Norba vanwege het aanzienlijke reliëf en de kleine, vaak om-

heinde percelen, niet geschikt is voor intensieve en systematische survey (Van Leusen & Feiken, 2002).

In de marge van grote veldverkenningen door het GIA in de kustvlakte werden in de zomers van 2004 en 2005 door Van Leusen, De Haas en Attema nog enkele reeds uit de literatuur bekende vindplaatsen in de omgeving van Norba opgezocht, beschreven en gedateerd. De heuvel van Serrone di Bove, ten noordwesten van Norba gelegen, is in 2004 bezocht om muurresten te lokaliseren die door Quilici-Gigli in 1989 gerapporteerd waren, en om een Archaische site terug te vinden die al in 2001 door Van Leusen en Feiken aangetroffen was. Er is op die laatste plek ook een, waarschijnlijk Romeinse, stenen muur van ca. 20 meter lengte gevonden. In 2005 richtte de verkenning zich op een vallei ten noorden van Norba, waar met veel moeite de in een publicatie van Saggi (1977: 68-69) vermelde site Le Murella teruggevonden werd. De versterkingen van ruw polygonaal muurwerk, mogelijk daterend uit de langdurige periode (ca. 500-350 v.Chr.) van gewapende conflicten tussen Rome en de Volsken, zijn hierbij met behulp van GPS gekarteerd.⁴ Op enkele heuveltoppen in de omgeving resulteerde de verkenning van 2005 in de ontdekking van twee nieuwe vindplaatsen uit de voor-Romeinse periode. Op Colle Ferrato werd, naast terrasmuren waarvan de ouderdom niet eenduidig vastgesteld kon worden, Archaisch *impasto*-aardewerk gevonden. Daarnaast ontdekte het team op Colle Maria Giangola een rijke vindplaats van IJzertijd-*impasto* en Archaisch aardewerk, die in latere jaren op meer intensieve en systematische wijze onderzocht zou gaan worden.

2006 – 2010: Hidden Landscapes

De verkenningen uit de voorgaande fase vormden de opmaat voor het Hidden Landscapes Project (HLP) dat in de winter van 2005/2006 van start ging, en zich ten doel stelde door middel van intensieve ver-

Fig. 2. Bassiano 2006. Het survey-team maakt zich op om verder de Lepini in te trekken (Foto J. Tompkins, RUG/GIA).

kenningen het onderzoekshiaat van de Monti Lepini verder op te vullen. Uit het vooronderzoek was gebleken dat standaard-veldverkenningmethoden alleen in sommige delen van het berggebied (goed ontsloten en relatief laag gelegen bekkens) konden werken. Voor de rest van het zwaar beboste en slecht toegankelijke gebied moest een nieuwe aanpak worden bedacht. Deze werd enerzijds gevonden in het verkennen langs – vaak in onbruik geraakte – bergpaden, anderzijds in het toepassen van een steekproefbenadering, waarbij enkele ‘representatieve’ delen van het landschap intensief werden onderzocht. De selectie van deze karakteristieke landschapsdelen (fig. 1, gebieden A-C) is gebaseerd op een door R. Feiken, promovendus binnen het HLP, gemaakte landschapsclassificatiekaart.

Door in ieder landschapstype voldoende archeologische observaties te doen, zou het team een totaalbeeld voor de gehele Lepini kunnen reconstrueren (Van Leusen & Feiken, 2007). Voor het maken en corrigeren van de kaart is door een team geo-archeologen onder leiding van Feiken meerdere malen veldwerk in de Lepini verricht, waarbij ook regelmatig aanvullende archeologische waarnemingen zijn gedaan. Hierbij ging het echter meestal om Romeins materiaal.

In 2006 ging het HLP met meerdere surveys in de Lepini van start. De wintersurvey vanuit Cori had voornamelijk methodologisch-organisatorische doelstellingen. Gezien de ontoegankelijkheid en lage zichtbaarheid van de bodem in veel delen van het gebergte werd geëxperimenteerd met directe GPS-

registratie van de gevolgde 'tracks' en van de archeologische observaties die onderweg gedaan werden (zie fig. 2). Daarnaast is tijdens een bijeenkomst te Priverno contact gelegd met diverse archeologen uit de regio; in latere jaren ging het team ook met lokale amateur-archeologen samenwerken. In de twee onderzochte landschappen (het Campo di Segni en de bovenloop van Il Rio) en langs de drie gevolgde bergwandelpaden blijken locaties met Romeins aardewerk veelvuldig aanwezig, zelfs in afgelegen valleien. Pre-Romeins materiaal is echter zeldzaam en het vinden ervan hangt af van gunstige lokale zichtbaarheidsomstandigheden, zoals ontsluitingen langs wegwanden. Systematisch onderzoek van al bekende Romeinse sites bevestigde het uit eerdere verkenningen langs de rand van de Lepini al gerezen beeld dat deze sites vaak diagnostisch materiaal voor zowel de pre-Romeinse, alsook de Republikeinse periode en de Keizertijd opleveren (Van Leusen *et al.*, 2005: 317).

De zomersurvey van 2006 vanuit Bassiano daarentegen had tot doel een systematische vlakdekkende kartering van de archeologische resten in het bekken van Sezze uit te voeren. Ook is gesurveyed op en rond al bekende protohistorische sites zoals Monte Carbolino en Colle Maria Giangola. Uit een voorlopige analyse van het vondstmateriaal uit het bekken van Sezze bleek dat dit landschap niet erg intensief gebruikt is tot aan de Republikeinse periode, toen een systeem van boerderijen (*fattorie*) ontstond waaruit zich in de Keizertijd enkele grotere villae ontwikkelden. Aardewerk uit deze periode wordt verspreid over vrijwel het gehele landschap teruggevonden. Protohistorisch materiaal was veel moeilijker (terug) te vinden, maar het werd wel duidelijk dat de heuveltoppen en lagere hellingen rond de uitgang van de *Vado La Mola* in ieder geval al vanaf de IJzertijd vrij intensief in gebruik waren. Het centrale belang van de proto-

historische kern Caracupa-Valvisciolo werd daarmee bevestigd.

Omdat in 2006 nog relatief weinig informatie was verkregen uit de landschapstypen 'oude alluviale puinwaaiers', 'karstbekkens' en 'kalksteengebergte', richtte het HLP-onderzoek zich in 2007 op de landschapstypen R (kalksteen) en W2t (terrassvormen in tufgebieden) en op de protohistorische periodes. Een aantal bekende of potentiële protohistorische sites, eerder geïnventariseerd door Anastasia (2003), zijn (her)bezocht om de exacte locatie met behulp van GPS te bepalen en om, indien mogelijk, aanvullend diagnostisch materiaal te verzamelen. Op de al bekende locaties is dit ook gelukt, maar nieuwe dateerbare protohistorische sites zijn, waarschijnlijk vanwege de lage zichtbaarheid van de bodem, nauwelijks gevonden. Alleen waar de bodem diep aangesneden of verstoord is, bijvoorbeeld langs wegen en paden, kunnen we protohistorisch materiaal vinden. Opnieuw werd bevestigd dat Romeinse sites voorkomen in vrijwel alle landschapstypen, zelfs in nauwe valleien en afgelegen hooglanden, zolang die maar geschikt zijn voor (extensieve) landbouw of veeteelt.

Het laatste grote HLP-veldwerk in 2008 richtte zich opnieuw op landschapstypen waarvoor nog onvoldoende archeologische gegevens beschikbaar waren. Daarbij werd een meer gedetailleerde landschapsclassificatie (LC10) ingezet die door Feiken voor de drie onderzoeksgebiedjes is gemaakt (fig. 1; Feiken, in voorb.). Gebied A beslaat een deel van de centrale vallei (*valle interna*) van de Lepini rond het dorp Montelanico, met het hoogland ten oosten hiervan en enkele zijvalleities waarvan de Valle Cisterna de belangrijkste is. Gebied B is de Valle Carella die vanuit het centrum van de Lepini naar de Pontijnse vlakte loopt, met omliggende heuvels. Gebied C, ten slotte, beslaat de oostelijke helft van het bekken van Sezze met aansluitende kalksteenuitlopers en -bergen, plus een deel van de riviervallei van Il Mole.

Gedurende drie weken zijn in al deze gebieden verkenningen uitgevoerd, gebruik makend van de in eerdere campagnes ontwikkelde veldmethoden. In aanvulling hierop werden bovendien alle aangetroffen ruïnes van subrecente herdershutten (*capanne*) door middel van GPS-coördinaten vastgelegd. In gebied B, rond de Vado La Mola, zijn twee nieuwe pre-Romeinse sites gevonden op de noordhelling van de Colle Maria Giangola en op de top van de Colle Cantocchio. In de valleien en karstbekkens van gebieden A en C zijn, mogelijk door de grotere problemen van het team met de zichtbaarheid van de ondergrond, weinig aanwijzingen voor protohistorisch gebruik gevonden. Een relatie tussen, bijvoorbeeld, de karstbekkens en archeologische resten uit deze periode is voorlopig dan ook niet aantoonbaar. Uit de ligging van de wel aangetroffen protohistorische bewoningsporen valt echter af te leiden dat destijds vooral de vallei-uitgangen langs de zuidrand van de Monti Lepini, grenzend aan de kustvlakte, in trek waren. Het vrijwel geheel ontbreken van materiaal uit de 5^e en 4^e eeuw v.Chr. lijkt het bestaande beeld te bevestigen dat het gebergte vanwege de strijd tussen Rome en de Volsken lange tijd te onveilig is geweest voor permanente rurale bewoning. Mogelijk hebben de bewoners zich in die periode teruggetrokken in een klein aantal goed verdedigbare heuveltopnederzettingen.

Uit het bijzonder grote aantal midden-Republikeinse vindplaatsen valt af te leiden dat in deze periode vrijwel alle delen van het gebergte door middel van kleine boeren- en veeteeltbedrijfjes ontgonnen werden. Deze ontwikkeling valt te relateren aan de Romeinse pacificatie en ontsluiting van het gebied (aanleg van de Via Latina en Via Appia aan het eind van de 4^e eeuw). Dit relatief intensieve gebruik van het berggebied bleef in ieder geval tot in de Vroege Keizertijd in stand.

Hoe nu verder?

Dit eerste voorlopige beeld van de geschiedenis van nederzetting en landgebruik in de Monti Lepini is vooral gebaseerd op de resultaten van de HLP-veldverkenningen, aangevuld met herbezoeken aan vindplaatsen die eerder al door het GIA of door lokale archeologen waren gesignaleerd (Van Leusen, in druk). Als onderdeel van zijn promotieonderzoek, dat in 2010 afgerond wordt, zal Feiken een meer gedetailleerde analyse van de archeologische verspreidingspatronen in relatie tot de gekarteerde landschapstypes uitvoeren, waaruit we hopelijk nog meer te weten zullen komen over vestigingskeuze, landgebruik en nederzettingssystematiek.

Field explorations in the Monti Lepini (Italy): a short research history

From 1988 onwards, the GIA has been conducting research in the Monti Lepini (Lazio, Italy). This article presents a summary of the projects carried out up to 2008. From 1988 until 2002 the emphasis of GIA research was on mapping the rural hinterlands of the early Roman colonies on the scarp of the Lepini, with occasional brief visits to explore the mountains. Especially after 2005, research was redirected towards closing the challenging 'research gaps' in the mountains. The Hidden Landscapes Project started in 2006 and developed a sampling approach based on a landscape classification system, and special field methods to deal with problems of accessibility and visibility in the mountains. Preliminary results and future work are briefly discussed.

Noten

1. Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen.
2. Voor deze samenvatting is, naast de genoemde publicaties, gebruik gemaakt van velddocumentatie en interne rapporten. Waar geen referenties genoemd worden is de informatie afkomstig uit de jaar-

lijkse interne rapporten over de periode 2006-2008.

3. 1995 Norba Survey, 1998/1999 Ninfa Survey, 2002 onderzoek De Haas.
4. Begin 2008 heeft De Haas deze vindplaats nog eens opnieuw onderzocht, en zijn vondsten wijzen op gebruik in de Republikeinse periode.

Literatuur

- Anastasia, C., 2003. *La protostoria nelle valli dell'Amaseno e dell'Ufente*. Afstudeerscriptie Università degli Studi di Roma, La Sapienza.
- Attema, P.A.J., 1993. *An archaeological survey in the Pontine region. A contribution to the early settlement history of South Lazio. 900-100 BC*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen.
- Attema, P.A.J., 1998. Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (4), veldverkenningen in het hoogland van de Romeinse kolonie Setia (Centraal-Italië). *Paleo-aktueel* 9, 46–50.
- De Haas, T.C.A., 2003. De platformvilla in Midden-Italië: een case study in het Pontijnse gebied. *Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie* 29, 3–10.
- Feiken, H., in voorbereiding. *Hidden Landscapes: Geo-archaeological studies into visibility problems*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen.
- Saggi, A.G., 1977. *Norba. Documentazione storica e fotografica*. Roma, M. Spada.
- Van Leusen, P.M., in druk. Archaeological sites recorded in the Monti Lepini by the GIA Hidden Landscapes survey campaigns, 2005-2009. *Palaeohistoria* 51/52.
- Van Leusen, P.M. & R. Feiken, 2002. Kapen op de kust. Aanvullend en voorbereidend veldwerk in de Pontijnse regio, juli/augustus 2001. *Paleo-aktueel* 13, 53–58.
- Van Leusen, P.M. & H. Feiken, 2007. Geo-archeologie en Landschapsclassificatie. *Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie* 37, 6–16.
- Van Leusen, P.M., T.C.A. de Haas, S. Pomicino & P.A.J. Attema, 2005. Protohistoric to Roman settlement on the Lepine margins near Ninfa (South Lazio, Italy). *Palaeohistoria* 45/46, 301–345.

